

ETNOTOPONIMLAR VA ULARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI (SURXONDARYO VILOYATI MISOLIDA)

Qurbonova Maftuna Ibroyim qizi
tadqiqotchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatida uchraydigan etnotoponimlar lingvistik va madaniy jihatidan tahlil qilingan. Etnotoponimlarning etnik kelib chiqishi, tarixiy omillari va mahalliy leksikadagi o'rnini aniqlangan holda, tilshunoslik nuqtai nazaridan baholandi.

Kalit so'zlar: etnonim, etnotoponim, toponim, semantika, tarixiy-etnik, Surxondaryo, toponimika, etnos, tarixiy tilshunoslik.

Annotation: This article analyzes ethnotoponyms found in Surkhondaryo region from a linguistic and cultural perspective. The ethnic origin, historical factors and place of ethnotoponyms in the local lexicon were determined and evaluated from a linguistic perspective.

Keywords: ethnonym, ethnotoponym, toponym, semantics, historical-ethnic, Surkhondaryo, toponymy, ethnos, historical linguistics.

Аннотация: В данной статье анализируются этнотопонимы Сурхандарьинской области с лингвистических и культурологических позиций. С лингвистической точки зрения определены этническое происхождение, исторические факторы и место этнотопонимов в местном лексиконе.

Ключевые слова: этноним, этнотопоним, топоним, семантика, историко-этнический, Сурхандарья, топонимия, этнос, историческая лингвистика.

Til va xalq o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganishda toponimlar, xususan, etnotoponimlarning o'rnini alohida ahamiyatga molik. Toponimlar nafaqat geografik atamalar, balki xalqning tarixiy, ijtimoiy, madaniy hayotidan darak beruvchi til birliklaridir. Surxondaryo viloyatining boy etnik tarixi va ijtimoiy, siyosiy o'zgarib borishi yillar davomida hududdagi toponimlarning xilma xil shakllanishida ham muhim rol o'ynagan. Va albatta etnik guruhlar nomidan yasalgan etnotoponimlarning tahlili bizga bu hududdagi tarixiy - etnolingvistik jarayon haqida ko'plab ma'lumotlarning yuzaga chiqishida yordam beradi. Shu o'rinda takidlab o'tish joizki tadqiqotchi olim T.Nafasovning yirik ilmiy asari bo'lgan "O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati" asarining kirish qismi etnotoponimlarni izohlash bilan

boshlangani ham etnik nomlarning naqadar muhim ahamiyatga molik ekanining yana bir isboti¹.

Etnotoponimlar etnik rivojlanib kelgan joy nomlari bo'lib, ular vujudga kelishiga ko'ra etnik guruhlar, qabilalar, urug' yoki millat nomlari asosida kelib chiqqan bo'ladi. Masalan, qabilalar asosida kelib chiqqan etnotoponimlarga: Qang', Qarluq, Chigil kabilar kirsa. Hudud asos qilib olingan etnotoponimlar: Cho'lob, Qatag'on kabilarni qamrab oladi. Arab va Eroniy millatlar ta'sirida vujudga kelgan etnotoponimlarga Arabxona, Parsiyon (Eroniy xalq bo'lgan Forslar nomidan kelib chiqqan) misol bo'la oladi. Markaziy Osiyoga ko'chib kelib yashagan arab, mo'g'ullar va fors-tojiklarning ham hudud etnosidagi ta'sir doirasi salmoqlidir. Shu jumladan T.Nafasovning nomzodlik ishida ham qadimiy so'g'd va turkiy nomlarni, shuningdek voha toponimiyasidagi o'zlashgan mo'g'ul, arab, fors-tojik lisoniy unsurlarni o'rganishga katta e'tibor berilgan². Yuqorida keltirib o'tilgan etnotoponimlarni o'rganishda ham T.Nafasovning voha toponimiyasi bo'yicha qimmatli ma'lumotlaridan foydalanildi.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak etnotoponimlar tahlilida etnotoponim tarkibidagi morfemik tahlil va semantik dalillar muhim o'rin egallaydi. Semantik jihatdan etnotoponimlarni quyidagi guruhlariga bo'lishimiz mumkin. To'g'ridan to'g'ri kelib chiqqan etnik nomlar, bu turdagi etnik toponimlar bevosita etnonimga bog'langan: Qo'ng'iroq, Qang'li, Yuz, Qoraqasmoq, Qorabura, Qiyg'ochli. Ikkinchisi esa etnik-majoziy ifoda beruvchi toponimlar, ba'zan toponimlar ham tarixiy-etnik nomdan emas, balki xalq orasidagi berilgan majoziy nomdan kelib chiqadi: Yovqishloq ("yov" so'zining etnik yoki urushga aloqador nom bilan bog'liq bo'lishi mumkin), Bozoriq (Tarixda etnik guruhlarining savdo-sotiq aloqalari amalga oshirilgan joy nomi bilan bog'liq). Etnotoponimlar orqali xalqning o'z tarixiga munosabati, urf-odatlarini, ko'chib yurish yo'llari, qabilalararo aloqalari aniqlanadi. Masalan, Qo'rg'ontepa - qo'rg'on bo'lgan tepalik nomidan olingan yoki ehtimoliy tarixiy janglar vaqtida askarlar uchun istehkom vazifasini o'tagan. Qarluqtepa - Qarluq eliga mansub bo'lgan urug'lar etnik jihatdan shu hududda yashagan. "Tepa" so'zi esa geografik jihatdan balandlik, baland joyni bildirib keladi. Chigilariq - "Chigil" etnonimi va "ariq" (doimiy suv oqib o'tadigan sun'iy ravishta qurilgan suv yo'li) qo'shilishidan hosil bo'lgan. Chigil yoki chiyal ko'rinishida uchraydigan bu etnotoponimning etnik kelib chiqishi chiq+il qo'shimchasidan yasalgan bo'lib tog' yon bag'rida yashovchi ma'nosini anglatadi. Yakkabog' - Bu nom ko'p joyda uchrasa ham ammo Surxondaryo hududida bu hudud "Yakka" - bir qabila yoki yagona, yolg'iz urug' asosida vujudga kelgan.

¹ Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, 1988. -б 7-21.

² Нафасов Т. Қашқадарё области топонимлари. Фил. Фан. Ном. Дисс. 1968. -б 119.

Etnotoponimlar avvalo til materialidir . Buning ustiga barcha toponimlar kabi etnotoponimlar ham mahalliy xalq tilida tuziladi, yashaydi , talaffuz qilinadi, yerli xalqning tushuncha va tafakkurlari bilan bevosita bog'liq bo'ladi³. Shu sababdan etnotoponimlarni lingvistik tomonlama tadqiq qilish mahalliy shevalarning tadqiqida ham muhim o'rin egallaydi. Negaki etnotoponimlarning yillar davomida fonetik jihatdan o'zgarib borishida mahalliy shevaning ta'siri yuqoridir. Shunga ko'ra Otajonovanning ishida etnotoponimlar quyidagi guruhlariga ajratib tahlil olib borilgan va biz ham shu o'rinda uning ishidan foydalangan holda bu guruhlariga Surxondaryo viloyatidagi etnotoponimlarni bo'lib chiqamiz. 1. Totemlar asosida yuzaga kelgan etnotoponimlar: Kiyikchi, Toychi, Qo'ng'iroq, Qarg'ali, Lachin, Ko'rto'g'ay, Qorabura; 2. Tamg'a va belgi asosida yuzaga kelgan etnotoponimlar: Qonjig'ali, Qo'shtamg'ali, Qiyot, Ochamayli, Qoraqasmoq; 3. Rang-sifat bildiruvchi so'zlardan yasalgan etnotoponimlar: Uzunqishloq, Langarboy, Yakkabog', Chigilariq, Cho'lob, Qiyg'ochli; 4. Miqdor bildiruvchi so'zlarga asoslangan etnotoponimlar. Yuztepa, Nayman(nayman so'zi sakkiz ma'nosini bildiradi); 5. Antroponimlarga asoslangan etnotoponimlar : Parsiyon, Lo'liq, So'fi, G'ozi, Qarluq, Do'ska(Do'sna).

Surxondaryo viloyatida uchraydigan etnotoponimlarning lingvistik-madaniy tahlili shuni ko'rsatadiki, bu etnotoponimlar nafaqat shu hududdagi xalqning tarixiy xotirasi, balki til boyligi hamdir. Ular tarkibidagi etnik birliklar nomi, affixsal qo'shimchalar va semantik ma'no viloyat tarixining til orqali saqlanib kelayotgan shakli hisoblanadi. Etnotoponimlarni o'rganish orqali O'zbekiston hududidagi til taraqqiyotidagi muhim bosqichlarni va etnik tarixga oid ko'plab ma'lumotlarni aniqlash va tahlil qilish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Бегматов.Э. Жой номлари –маънавият кўзгуси.-Тошкент 1998. –б 66.
2. Эназаров Т. Ўзбекистон топонимлари : луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. Фил.Фан.Док. .Дисс.автореферати,-Тошкент,2006.
3. Нафасов Т.Қашқадарё области топонимлари.Фил.Фан.Ном.Дисс.1968.-б 119. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Тошкент,1988. –б 7-21.
- 4.Отажонова А.Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари.Фил.Фан.Ном.Дисс.Тошкент 1997. б-29-30.
5. Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари.-Тошкент,2006. –б 152.
- 6.Turdiqulov SH.Lingvomadaniy kodlarning onomastic birliklarda ifodalanishi (Surxondaryo teotoponimlari misolida) fil.fan.fal.diss.-Termiz ,2023.-b
7. Хўжамбердиев .Й. Сурхондарё топонимлари тарихидан. – Термиз,2013.

³ .Отажонова А.Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари.Фил.Фан.Ном.Дисс.Тошкент 1997. б-29-30.